

## РОЗДІЛ 1

### ЗАГАЛЬНА ПЕДАГОГІКА ТА ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 378.14

#### РЕАЛІЗАЦІЯ ЦІЛЕЙ І ЗАВДАНЬ БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

**Опачко М.В.,***канд. пед. наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та психології  
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»***Шимон Л.Л.,***д-р фізико-математичних наук,  
професор кафедри квантової електроніки фізичного факультету  
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,  
академік Академії вищої школи України,  
лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки*

Реалізація основних положень Болонського процесу дозволила доволі ефективно оновити систему вищої освіти України в багатьох напрямках. Поруч із констатацією значних досягнень в реалізації Болонських реформ, зауважуються і проблеми, серед яких реформи ступенів і навчальних програм, забезпечення якості підготовки фахівців у сфері вищої освіти, визнання дипломів, мобільність викладачів і студентів, соціальний вимір функціонування сфери вищої освіти. Автори аналізують результати реформування вищої школи у контексті Болонського процесу і визначають завдання на перспективу у цьому напрямі.

**Ключові слова:** Болонський процес, досягнення і труднощі, завдання на перспективу.

Реализация основных положений Болонского процесса позволила достаточно эффективно обновить систему высшего образования Украины во многих направлениях. Рядом с констатацией значительных достижений в реализации Болонских реформ отмечаются и проблемы, среди которых реформы степеней и учебных программ, обеспечение качества подготовки специалистов в сфере высшего образования, признание дипломов, мобильность преподавателей и студентов, социальное измерение функционирования сферы высшего образования. Авторы анализируют результаты реформирования высшей школы в контексте Болонского процесса и определяют задачи на перспективу в этом направлении.

**Ключевые слова:** Болонский процесс, достижения и трудности, задачи на перспективу.

Opachko M., Shimon L. IMPLEMENTATION OF PURPOSE AND OBJECTIVES OF THE BOLOGNA PROCESS: REALITIES AND PERSPECTIVES

The implementation of the main provisions of the Bologna process has allowed effective upgrading of higher education in Ukraine in many ways. Along with the statement of significant achievements in implementing the Bologna reforms the following problems have been marked: the reform of degrees and training programs, providing the quality of training in higher education, acceptance of diplomas, staff and student mobility, social functioning dimension of higher education. The authors analyze the results of higher education reform in the context of the Bologna process and define the objectives for the future in this area.

**Key words:** Bologna process, achievements and difficulties, future tasks.

Інформаційна цивілізація ХХІ ст., яка прийшла на зміну індустріальній цивілізації ХХ ст., об'єктивно вимагає глобальної соціальної трансформації, в основі якої лежать корінні соціокультурні, технологічні, гуманітарні й освітньо-інформаційні зміни. Україна обрала шлях на європейську інтеграцію, демократизацію суспільства і гуманітаризацію освіти, – а значить нелегкий шлях перетворень і реформ, зокрема і в контексті Болонського процесу. Болонським процесом прийнято називати діяльність європейських країн, спрямовану на узгодження системи вищої освіти.

У травні 2005 р. на зустрічі міністрів освіти в Бергені (Норвегія) Україна приєдналась до Болонського процесу. Тобто, незабаром відзначатимемо десятиліття, впродовж якого у національній вищій освіті здійснюється реалізація базових положень, задекларованих Болонськими угодами.

Це був складний період змін, що супроводжувався злетами і падіннями, здобутками і втратами. Багато зроблено, але не менше, чи не більше потрібно ще зробити. Адже, як зазначено у Концепції гуманітарного розвитку України на період до 2020 року: «частка України на світовому ринку

наукомісткої продукції є меншою 0,1%, питома вага обсягу виконаних науково-технічних робіт складає близько 1% ВВП України, інноваційна активність промислових підприємств залишається надзвичайно низькою, матеріально-технічна база наукових організацій морально застаріває. Як наслідок, за даними глобального індексу конкурентоспроможності у 2007 р. серед 131 країни Україна, займаючи за рівнем вищої освіти та фахової підготовки 53 місце, за технологічним розвитком посіла 93, а за інноваціями – 65 місце.

Кількість науково-технічних статей, надрукованих українськими вченими в провідних світових наукових журналах у 2006 р., становила 4044 (проти 96449 – вченими Великобританії, 23033 – вченими Росії, 14240 – вченими Ізраїлю). Українські університети практично не представлені у світових і європейських рейтингах [5].

Разом з тим слід відзначити значні зусилля науковців щодо реалізації цілей і завдань Болонського процесу в умовах функціонування вищої освіти в Україні. У контексті основних положень Болонського процесу в останні роки з'явилися праці, в яких висвітлюються: методологічні аспекти досліджуваної проблеми (І. Бабин, Я. Болюбаш, В. Грубінко, В. Журавський, М. Згуровський, Ю. Рудавський, М. Степко, В. Шин-карук); проблема модульного навчання, рейтингу та системи залікових одиниць (А. Алексюк, В. Бондар, В. Галузинський, М. Євтух, В. Огнев'юк, С. Падалко, І. Прокопенко, Л. Романишина, П. Сікорський, І. Смолюк, О. Спирін, А. Фурман, О. Шпак); проблеми дидактики вищої освіти (В. Афанасьєв, В. Бондар, Т. Боголіб, Г. Дмитренко, К. Корсак, В. Луговий); питання організації експерименту з кредитно-модульної системи навчання (В. Ситник, М. Скаткін, Р. Фішер, О. Цокур).

Процес реформування системи освіти України впродовж десятиліття супроводжується адаптацією вищої освіти на нормативно-законодавчому рівні, і у серпні 2014 року після революційних змін було нарешті прийнято новий Закон «Про вищу освіту» [4].

Прийняття цього закону є ніби рубежем між періодом першого десятиліття і подальшими поступами нашої держави. Актуальність досліджуваної проблеми обумовлена потребою аналізу та окресленням перспективних напрямів розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу.

**Метою дослідження** є аналіз досвіду впровадження ключових положень Болонського процесу у систему вищої освіти України та окресленні перспектив їх подальшої реалізації.

Як відомо, головні цілі Болонського процесу розкрито у ключових положеннях [6, с. 21]:

- прийняття системи легко зрозумілих і суміжних ступенів, зокрема через упровадження Додатка до диплома;

- прийняття системи, заснованої на двох основних циклах – доступного та післяступеневого;

- упровадження системи кредитів, за основу якої взято систему ECTS (European Credit Transfer System – Європейська кредитно-трансферна система), систему перезарахування кредитів для полегшення визнання навчальних досягнень студентів;

- сприяння мобільності шляхом подолання перешкод для ефективного здійснення вільного пересування в європейському регіоні;

- забезпечення якості освіти для розробки адекватних критеріїв і методологій;

- сприяння розвитку навчальних планів, міжінституційного співробітництва, схем мобільності, спільних програм навчання, практичної підготовки і здійснення наукових досліджень.

Курс на загальноєвропейський рівень розвитку був взятий нашою державою ще на початку 90-х років, коли система вищої освіти України започаткувала низку прогресивних реформ, результатом яких стало вдосконалення нормативно-правового та методичного забезпечення підготовки фахівців у сфері вищої освіти – перехід до гуманістично-інноваційної парадигми освіти, впровадження нових освітніх стандартів, введення рівневої системи підготовки фахівців, оновлення змістової частини навчальних програм, введення системи контролю якості освіти через ліцензування та акредитацію, виборність ректорів, демократизацію через розширення прав органів самоврядування, в тому числі студентського тощо.

Тому реалізація основних положень Болонського процесу здійснювалась на підготовленій основі і, в свою чергу, дозволила доволі ефективно оновити систему вищої освіти в багатьох напрямках: введення двоступеневого навчання (перший – до отримання першого наукового ступеня бакалавра, другий – після його отримання), введення загальноєвропейської системи перезарахування кредитів (БСТ8), підвищення якості освіти, гнучкості та інтерактивності у наданні інформації у сфері освітніх послуг, усунення значного розриву між рівнем знань випускників загальноосвітніх шкіл і вимогами вузів, розробка сучасного класифікатора спеціальностей тощо.

Підбиваючи підсумки більш ніж десятилітньої діяльності Болонського процесу, учасники зустрічі у Будапешті та Відні у березні 2010 року офіційно проголосили створення Європейського простору вищої освіти, що передбачалося Болонською Декларацією у 1999 році. У Будапештсько-Віденській Декларації також зазначалося, що: «Болонський процес і новостворений Європейський простір вищої освіти стали безпрецедентними прикладами регіональної, транскордонної співпраці у сфері вищої освіти, викликали значну зацікавленість у світі, зробивши європейську вищу освіту ще вагомішою, конкурентнішою та престижнішою» [1].

Поруч із констатацією значних досягнень в реалізації Болонських реформ, йшлося про проблеми, які існують у реалізації цілей і завдань Болон-

ського процесу. Серед проблемних – питання реформи ступенів і навчальних програм, забезпечення якості підготовки фахівців у сфері вищої освіти, визнання дипломів, мобільність викладачів і студентів, соціальний вимір діяльності сфери вищої освіти, запровадження яких супроводжується труднощами, що в ряді країн призвели до акцій протесту проти Болонського процесу. Варто зазначити, що основне невдоволення протестуючих викликало питання з комерціалізації освіти, що власне до Болонського процесу не має ніякого стосунку і було помилково з ним ідентифіковано саме через недостатність інформаційного супроводу.

Міркування з приводу причин неприйняття окремих положень Болонської декларації або неможливість їх реалізації в повному обсязі дозволяють констатувати, що саме недосконалість нормативно-правового забезпечення не сприяє запровадженню в країні нової структури освіти.

Наприклад, правове врегулювання відповідності структури вищої освіти України вимогам впровадження двоступеневої системи освітньо-кваліфікаційних рівнів за схемою «бакалавр – магістр», – залишається невирішеним. В Європі ступінь бакалавра розглядається як підготовчий крок до отримання вищої освіти. Згідно з Болонським протоколом, вчені ступені бакалавра і магістра є академічними кваліфікаціями, а згідно з вітчизняним законодавством – професійними. Таке протиріччя неможливо вирішити шляхом прийняття документа, який встановлює відповідність цим кваліфікаціям [2, с. 42].

Саме тому сьогодні має місце неприйняття освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» кадровими службами як достатнього для якісного виконання функціональних обов'язків відповідно до сучасних вимог виробництва або соціальної сфери послуг, як задекларовано в документах Болонського процесу. Це має місце у багатьох європейських країнах. Бакалавр повинен бути затребуваним на ринку праці і тільки успішний бакалавр може продовжувати навчання в магістратурі.

Щодо програм другого циклу, то на сьогодні в Україні існує програма підготовки магістра та програма, зорієнтована на практичну діяльність. Так, наприклад, для технічних спеціальностей – магістр і магістр інженерії (остання програма повинна бути більш практично зорієнтованою).

За окремими напрямами освіти пропонується визначитися із розробкою програм інтегрованого магістра. Інтегрований магістр – ступінь другого циклу вищої освіти, що присвоюється після наскрізного навчання на бакалаврському та магістерському циклах (ступінь бакалавра присвоюється, але диплом бакалавра не видається). Вважається, що цю схему доцільно використовувати при підготовці з таких спеціальностей, як медицина, ветеринарія, мистецькі напрями; спеціальностей, пов'язаних з охороною життя людини, екологією,

національною безпекою держави, а також у сфері педагогічної освіти.

Отже, попри труднощі реформування у системі ступенів, це доведеться здійснити, оскільки наявна система вищої освіти, що базується на трицикловому навчанні (бакалавр, спеціаліст, магістр) і традиційному складанні іспитів (а не запропонованому Болонською конвенцією тестуванню), є привабливою тільки для студентів із країн третього світу та має нестабільну систему працевлаштування [2, с. 33].

Сьогодні має місце той факт, що у багатьох ВНЗ упродовж семестру вивчається 15-17 навчальних дисциплін. Хоча варто було б наблизитись до європейських вимог, коли в семестрі вивчається кілька (4-6) багато-кредитних навчальних дисциплін.

Щодо забезпечення мобільності студентів і викладачів на території європейського освітнього простору, варто звернути увагу на проблему мовної підготовки, особливо за напрямками підготовки фахівців для виробничих галузей. Науковці відмічають низький рівень підготовки з іноземних мов у непрофільних закладах [2, с.10-20]. Яка мова може йти про мобільність українських студентів, якщо мало хто з них використовує іноземну мову як свою робочу? Хоча стан справ з вивченням іноземних мов, наприклад у Національному університеті «Львівська політехніка», приємно вражає. На його базі діє Лінгвістично-освітній центр (ЛОЦ), який надає послуги із поглибленого вивчення іноземних мов, а саме англійської, польської, німецької та французької. Варто відзначити, що у слухачів ЛОЦ із числа студентів, в додатку до диплома є запис про результати вивчення дисциплін понад обсяги, встановлені навчальними планами і програмами. Англійська мова, наприклад для слухачів інженерно-технічних спеціальностей, пропонується для вивчення на рівнях А1, А2, В1, В2, С1, С2 [8].

Такий досвід підготовки студентів з вивчення іноземних мов заслуговує на увагу і є бажаним для впровадження в інших навчальних закладах, а також у рідному вузі.

Враховуючи історичні обставини формування вітчизняної та європейської освітніх систем, на які вказує Л.М. Гурч [2, с. 21-34], що мають вагомий наслідок для сучасного стану і тенденцій розвитку освітніх систем, слід відмітити, що найбільші розмежування виявляються в системах фінансування, ліцензування та атестації.

У європейській та американській системах стандарти є своєрідними «кодексами честі» виробників, орієнтиром для досягнення найвищих результатів у тій чи іншій сфері діяльності.

В Україні статус стандарту визначається необхідністю встановити «нижню планку» змісту та якості освіти. Європейські стандарти передбачають використання найрізноманітніших інструментів фінансування і управління якістю, тоді як у нас навчання на рівні стандарту є вкрай примітивною однорідною освітньою практикою.

Однак перехід на кредитну систему навчання не вирішує проблеми якості підготовки фахівців. Технічна операція з перерахунку обсягу існуючих у кредитній системі одиниць не вирішує жодної значущої освітньої проблеми. Наприклад, частина кредитів взагалі не є функціональною, оскільки не визначено статус вимірних процедур поза традиційною заліково-екзаменаційною системою.

Реальна функція кредитів, своєрідного «еквіваленту» працевзяття студента в умовах максимально диференційованого і варіативного освітнього середовища, неактуальна в умовах, коли 95 % предметів, що вивчаються, та затратений на це час, визначаються вимогами державного освітнього стандарту відповідно до єдиного навчального плану.

Слід зазначити, що загальноживаним вважається вартість одного кредиту – 36 годин (згідно з новою редакцією Закону України «Про вищу освіту» – вартість одного кредиту становитиме – 30 год), але кредити БСТ8 не базуються тільки на аудиторних годинах, а складаються із загального навчального навантаження, що передбачає і самостійну роботу студента. Якщо на вивчення предмета відводиться 50 год (наприклад 36 лекційних і 14 практичних), що приблизно рівне 1,4 кредита (за новою редакцією – 1,6), то у залікову книжку ми записуємо студентом 3,5 – 4 кредити. Більше 2-3 кредитів (60-90 години) – це години, які відводяться на самостійну роботу студентів. Якщо у навчальній програмі ми вносимо завдання для самостійної роботи, критерії їх оцінювання, то в реальних умовах як повноцінно виконати, так і перевірити виконання студентами самостійної роботи – надзвичайно складно. У більшості випадків самостійна робота студента не регламентована, вона не має методологічного забезпечення і обґрунтування; врешті відсутні форми контролю крім семінарських занять, на яких розглядаються з півдесятка концептуальних питань. Аналіз виконання студентами самостійної роботи носить формальний характер. За такого підходу самостійна робота, яка є стержнем Болонського процесу, не може бути реалізована. Тому у подальшому варто оптимізувати систему самостійної роботи студентів.

Самостійне навчання є не тільки процесом, а і його результатом. Адже при більшому залученні студентів до самостійної роботи стимулюється їх пошуково-дослідницька та по-справжньому творча активність.

У зв'язку з цим варто вирішити проблеми недостатнього забезпечення бібліотек вищих навчальних закладів літературою, необхідною для самостійної роботи, мультимедійної підтримки навчального процесу. Разом з тим багатьом викладачам необхідно змінювати підходи до викладання, переглядати методики, у достатньому обсязі готувати матеріал для самостійного, індивідуального навчання студентів.

Варто зважити всі «за» і «проти» у прийнятті моделей навчального процесу. Зараз використовую-

ємо курсову систему побудови навчального процесу, яка і відображається в навчальних планах. За цією системою студенти зобов'язані вивчати заплановані дисципліни й здавати передбачені заліки, екзамени в чітко визначені строки. В інших країнах існують предметні системи організації навчання, наприклад, у Німеччині. Студент сам визначає термін здачі екзаменів з того чи іншого предмета, а отже і час на вивчення цієї дисципліни. Слід відмітити, що самостійне планування студентами навчального матеріалу, неусвідомленого ними за ступенем складності й трудомісткості, може привести до неправильного розподілу часу, що не дозволить їм вчасно скласти заліки чи екзамени. Як наслідок – подовження термінів навчання, що не сприятиме забезпеченню якості підготовки фахівців.

Слід відмітити, що в подальшому реалізація цілей і завдань Болонського процесу супроводжуватиметься негативними явищами, а саме скороченням кількості вищих навчальних закладів. Процес реорганізації навчальних закладів здійснюватиметься в одному випадку як укрупнення, об'єднання окремих навчальних закладів, підрозділів, а в іншому – їх закриття. Це може викликати соціальне напруження, оскільки виникне проблема з працевлаштуванням кваліфікованого персоналу з числа професорсько-викладацького складу. Ідея встановлення чіткості і прозорості у напрямках підготовки фахівців, спеціалізація є актуальною, і відповідає вимогам часу. Подальший розвиток системи вищої освіти України неможливий без прогнозування, передбачення кількості затребуваних фахівців на ринку праці у найближчий та перспективний періоди суспільного розвитку. Втрата кваліфікованих кадрів викладацького персоналу є неприпустимою. Уникнення цього негативного явища лежить у площині перерахунку навчального навантаження викладачів (згідно з новим Законом такий крок передбачено, але терміни реалізації не відомі), яке не порівнюється з навчальним навантаженням викладачів європейських вузів. Зрозуміло, що таке переформатування повинно супроводжуватись фінансовою підтримкою як за рахунок державних дотацій, так і за рахунок партнерів-роботодавців, потенційних замовників науково-дослідницьких проектів.

Безперечно, велике значення при цьому матиме реальна автономія навчальних закладів. У затвердженому законі про вищу освіту автономія навчальних закладів визначена як один із головних напрямів подальшого розвитку системи вищої освіти [4]. Це означає, що найближча перспектива полягатиме у створенні умов (економічних, соціальних, правових) для функціонування вищих навчальних закладів в автономному режимі.

При цьому дуже важливо, щоб реорганізація діяльності вищих навчальних закладів супроводжувалась їх розвитком, а не вела до зменшення інтелектуального потенціалу нації та перманентного його вихолощення за рахунок відпливу нау-

ково-педагогічних кадрів та обдарованих студентів.

Підвищення рейтингу вищих навчальних закладів має супроводжуватись відмовою від існуючої практики фактичного «продажу» дипломів, коли бажання поліпшити фінансовий стан закладів освіти приводить до того, що викладачі під тиском керівництва заплющують очі на фактичне ігнорування навчальних занять окремими студентами-контрактовиками і виставляють їм «задовільно» при майже нульовому рівні знань [2, с.63-64]. Іноді така ситуація має місце з причин зберігання кафедрами балансу годин педагогічного навантаження.

Науковці також виокремлюють проблему розробки науково-дослідного статусу університетів, у зв'язку з цим варто посилити увагу як до наукової підготовки студентів, так і до рівня наукових досліджень і розробок викладачів. Більш за все потерпає наукова підготовка як недостатньо забезпечена насамперед розвитком пізнавальних структур, аналітико-синтетичних умінь студентів та стимулами реальних наукових інтересів.

Отже, серед основних питань, які потребують подальшого вирішення можемо назвати такі:

- реорганізація діяльності вищих навчальних закладів з орієнтацією на європейський освітній простір (вивчення кількох багатокредитних навчальних дисциплін замість багатьох малокредитних; вибір моделі навчального процесу; відкритість і прозорість системи контролю і оцінювання знань студентів тощо);

- інформаційна та матеріально-фінансова підтримка переходу вузів у статус науково-дослідницьких (після фактично знищеної науково-дослідницької бази класичних університетів, які орієнтувались на фундаментальні дослідження на рівні держзамовлень), надзвичайно важко буде відродити наукову базу;

- відсутність нормативно-законодавчої підтримки дійовості системи «бакалавр-магістр»;

- відсутність системного підходу до реалізації самостійного навчання студентів, їх наукової підготовки, рівня підготовки з іноземних мов;

- розвиток соціальної сфери освіти, розбудова інфраструктури студентських містечок, розвиток сфери дозвілля студентської молоді.

Аналіз низки документів з перспективного розвитку вищої освіти на період до 2020 року [1; 7] уможливорює виокремлення положень, врахування яких мінімізує напругу, що супроводжуватиме

подальше реформування освітньої галузі. Серед них виділяємо психологічні та соціально-педагогічні вимоги.

До психологічних вимог відносимо:

- підготовленість студентів та викладачів до адекватного реагування на швидкозмінні потреби динамічного суспільства;

- підготовленість студентів та викладачів до навчання на засадах відкритості, діалогу та інноваційності;

- здатність до прагматичного вибору індивідуальної траєкторії навчання, пріоритетів, цінностей;

- здатність до самостійного навчання, постійного саморозвитку та самоудосконалення, самопрезентації та креативності, творчого пошуку;

- розвиток пізнавальних потреб особистості та її інтелектуальних здібностей, інтересів та мотивів, духовності, толерантності і терпимості, формування сучасного світогляду тощо.

До соціально-педагогічних слід віднести:

- удосконалення навчальних програм у контексті спрямованості навчання на отримання конкретних результатів, представлених системою сформованих компетентностей: предметних, інструментальних, комунікативних;

- використання у процесі навчання нових форм та методів навчання і викладання, спрямованих на реалізацію індивідуальних траєкторій розвитку кожного студента, врахування актуальних запитів студентів у процесі розробки факультативних курсів, курсів за вибором;

- забезпечення якості системи вищої освіти за рахунок поєднання економічної обґрунтованості, послідовності навчального плану і свободи вибору студентів, викладання, наукової роботи, керівництва та організації;

- забезпечення діяльності вищих навчальних закладів в умовах глобального співробітництва, інтернаціоналізації та мовного плюралізму, що передбачає організацію навчання студентів-іноземців і сприятиме мобільності студентів, науковців-дослідників, підвищенню якості програм у галузі наукових досліджень та стажування за кордоном.

Перспективи подальших досліджень полягають в аналізі підходів до сучасного трактування науково-дослідницького статусу вузів та визначенні пріоритетних цілей, досягнення яких дозволяє отримати цей статус.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Болонський процес 2020 – простір європейської вищої освіти у новому десятиріччі: Комюніке Конференції Європейських міністрів, відповідальних за вищу освіту. Льовен / Лувен-ла-Нев, 2829 квітня 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: < <http://www.tempuskaz.kz/files/2020.doc>

2. Болонський процес: перспективи розвитку вищої освіти України: матеріали VII Міжнар. наук. конф. «Модернізація вищої освіти України в умовах Болонського процесу: аналіз вітчизняного досвіду і перспективи розвитку», м. Одеса, 29-31 трав. 2007 р. і VIII Міжнар. наук. конф. «Стан і перспективи розвитку вітчизняної системи вищої освіти в контексті Болонського процесу», м. Судак (Автономна Республіка Крим), 13-16 верес. 2007 р. – К.: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008. – 368 с.

3. Вища освіта України: теоретичний та науково-методичний часопис. – № 2 (додаток 2). – 2013 р. – Тематичний випуск «Науково-методичні засади управління якістю освіти у вищих навчальних закладах».. – Луцьк: «Волинь Поліграф». – 488 с.

4. Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року: проект // Стратегічні пріоритети, 2009. – №3(12). – С.11-30.
5. Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу (документи і матеріали 2003-2004 рр.) / за ред. В.Г.Кременя. – Тернопіль: ТДПУ, 2004. – 147 с.
6. Підсумки Болонського процесу в контексті формування спільного простору європейської вищої освіти: аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.niss.gov.ua/articles/>>
7. Про вищу освіту: Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-vii>>
8. Про роботу Лінгвістично-освітнього центру ННІ ПДО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <[http://ipk.polynet.lviv.ua/nnipdo/kursy/Kursy\\_ling\\_vocenter.html](http://ipk.polynet.lviv.ua/nnipdo/kursy/Kursy_ling_vocenter.html)>